

Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dönemin Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri

Murat ÇELİK*

Özet

Bu araştırmada, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eğitim hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Döneminin önemli bir şahidi olarak temayüz etmiş olan Gelibolulu Mustafa Âlî, özel olarak ilmiye, genel olarak da eğitime ilişkin değerli kanılara sahiptir. Bu kanuları çoğu defa, gerek kişiliği gerekse devrin sosyo-psikolojik ve siyasi gerekçeleri yüzünden sert ve eleştirel nitelikte olmuştur. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ahlaki terbiye hakkındaki görüşlerine Suriye'de beraber zaman geçirdiği Kınalızâde Ali'nin etkilerinin olması muhtemeldir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Terbiye, Ahlak, Medrese, 16. Yüzyıl, Kınalızade Ali.

In the Light of the Period, Gelibolulu Mustafa Âlî and His Approaches on Education

Abstract

This paper presents Gelibolulu Mustafa Âlî's views on education. Gelibolulu Mustafa Âlî who is a witness during his period has some distinguished beliefs about ilmiye class in special and education in general that shared with us. His thoughts, many times, were a hard and critical qualified because of his personality and also socio-psychological and political reasons in that era. It is possible that Kınalızâde Ali also effected Gelibolulu Mustafa Âlî's views on edifying during their Syria days.

Key Words: Education, Edifying, Morals, Madrasa, 16th Century, Kınalızade Ali.

Giriş

Yüzyıllar süren Osmanlı iktidarının bilinen sebeplerinin başına, eğitimi ve terbiyeyi koymak doğru bir yaklaşım olacaktır. Her ne kadar devletin insan yetiştirmedeki becerisi, bir dönem övülüp sonrasında yerilmiş olsa da, son devirlerindeki âkil ve başarılı devlet ve ilim adamlarının varlığı, bu zımnî ön kabulü anlamsız hale getirir. Yaygın kabule göre 16. yüzyıl, devletin hem en üst refah ve etkinlik seviyesine çıktığı hem de gerilemenin yaşanmaya başladığı bir dönemdir. Bu yüzden söz konusu devir, çeşitli tezatları içinde barındırmaktadır. Gerek klâsik dönemin kurum ve kurallarını içermesi gerekse *gerileme dönemi* olarak adlandırılan çağların ilk belirtilerinin görülmeye başlanması bu zaman dilimini problematik hale

---

* Doktora öğrencisi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: cmurat@homail.com

getirmektedir. Osmanlı tarihinin anlaşılması için gerekli olan ana damarların bu zamanda çatallanması, döneme ilişkin ilgiyi ayrıca yoğunlaştırmaktadır.

Söz konusu 16. yüzyılın daha iyi anlaşılabilmesinde, ilgili dönemde yaşamış devlet, fikir ve ilim adamlarına ait düşüncelerin araştırılması önemli katkılar sağlayacaktır. Ancak 16. yüzyılın değerli yöneticileri ele alınırken, nasıl yetiştirildikleriyle beraber eğitim ve terbiyeye ilişkin görüşlerinin de irdelenmesi gerekmektedir. Zira, müreffeh devirler yaşayan bir devletin, en üstteki karar alıcılarından en alttaki sıradan bireylerine kadar tüm yöneticilerinin dünya görüşlerini irdelemek, o dönem hakkında bilgi verici olacaktır. Kişiliklerinin nasıl şekillendiğini, evreni, dünyayı ve bununla birlikte devlet organizmasını nasıl algıladıklarını, sorunlar karşısındaki tepkilerini, problemleri adlandırma ve çözmede sergiledikleri becerilerini öğrenmek, hiç şüphesiz son derece ilgi çekici ve öğreticidir.

Yukarıda sıralanan konularda görüş beyan eden ve eğitimin önemi üzerinde durup özellikle medreselerin içinde bulunduğu durum ayrıntıları ile ele alan bir yönetici ve kısmen bir ilmiye mensubu olarak Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1600) düşünceleri, belirtilen konularda son derece önemlidir. Bu önem yüzünden Gelibolulu doğal olarak 16. yüzyıl üzerinde çalışan araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Ortaya koyduğu iddiaları, bunları destekleyen çalışmaları ile Gelibolulu 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyıl başlarının genel bir panoramasını sunar.

16. yüzyıl, sadece Avrupa için değil Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesi için de önemli ve eklettik vâkıaları içeren bir yüzyıldır. Bu dönem, vâkıalarının derinlik ve etkinliği yanında söz konusu devirde ortaya çıkmış tarihsel kişiler açısından da merak uyandırmaktadır. Çünkü tarihi oluşturanın insan olmasından yola çıkarak onun hangi saiklerle iş yaptığını, nasıl düşündüğünü anlamaya çalışma süreci, tartışmaya yol açacaktır. Dolayısıyla burada temel amaç Gelibolulu gibi bir tarihçinin yahut devlet memurunun yaşam öyküsü ve onun eğitim hakkındaki görüşleri değil, bizzat onun üzerinden 16. yüzyılı anlama gayretidir.

Belirtilen önemi dolayısıyla konunun ele alındığı bu çalışmada genel olarak Gelibolulu'ya temas edilirken, onun tarihsel değerine kısa bir vurgu yapıldıktan sonra eğitim hakkındaki görüşleri ve sisteme yönelik eleştirileri tartışmaya açılacaktır. Bu yapılırken Gelibolulu'nun düşünce dünyasına değinilecek, görüş ve önerilerinin arka planı irdelenecektir. Ayrıca bu dönemde medreselerin genel görüntüsüne ilişkin bazı hususlara da yer verilecektir.

Hayatı ve Eserleri

Gelibolulu, çok yönlülüğü ve eleştirel bakışı dolayısıyla pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu yüzden hakkında yazılmış pek çok çalışma ile

karşılaşmak şartı olmalıdır. Gelibolulu'nun gerek yaşamı gerekse kişiliği hakkında bilgi veren temel kaynakları kabaca iki grupta ele almanın doğru olacağı kanaatindeyiz. İlk grubu, Gelibolulu'nun zaman zaman kendisi hakkında bilgiler de verdiği *Künhü'l-Ahbâr*, *Nushâtü's-Selâtin* ve *Sedef-i Sâd-Güher* adlı kitapları oluşturur. İkinci grubu ise gerek Gelibolulu'nun çağdaşı olan tarihçiler, gerekse modern dönemden bazı araştırmacıların kaleme aldıkları çalışmalar meydana getirir. Çağdaş yazarların eserleri; *Ahdî Tezkiresi*, *Selanikî Tarihi*, *Peçevî Tarihi* ve *Keşfü'z-Zünûn*'dur. Yukarıda anılan eserlerin dışındaki hemen hemen bütün çalışmalar belirtilen kaynaklardan elde edilen bilgiler üzerine bina edilmiştir.

Modern zamanlara gelindiğinde en kapsamlı ve derli toplu bilgileri İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl, *Menâkıb-ı Hünerverân*'ın girişinde kaleme aldığı bölümde sunmuştur.¹ İbnü'l-Emin, neredeyse bugün herkesin Gelibolulu hakkında bildiklerini bu yazısında kaleme almıştır. *Menâkıb*'ın neşrinde yazara ilişkin genel bilgiler paylaşılır, değerli açıklamalar yapılır; ancak sonraları Nihal Atsız'ın yaptığı gibi sert eleştirilere yer verilmez. Gelibolulu hakkındaki bugünkü bilgilerimizin kaynağını oluşturan diğer önemli bir eseri ise *Âlî Bibliyografyası* adıyla Nihal Atsız tarafından kaleme alınmıştır.² Atsız, bibliyografyasının girişinde Gelibolulu hakkında muhtasar ve müfîd kabilinden açıklamalarda bulunmaktadır. Ancak Gelibolulu'nun Türkler hakkındaki ifadeleri dolayısıyla yazar yer yer sert değerlendirmeler de yapmaktadır. Atsız, çalışmasında ayrıca Gelibolulu'nun yaşamına dair ayrıntılı bir kronolojiye de ilk kez yer vermiştir. Atsız'dan sonra Gelibolulu, modern dönem Türk tarihçilerinin de ilgisini çekmiş, önemli doktora tezlerinin hazırlanmasına kaynaklık etmiştir.³ Günümüzde ise Gelibolulu'ya ait eserlerin tenkitli neşirlerinin tez konusu edildiği bilinmekte, ayrıca özel konulardaki görüşlerinin de irdelendiği araştırmalar yapılmaktadır.

Modern dönemler ifadesinin kapsamı içinde Batı dünyasını unutmamak gerekir. Batı dünyasında Gelibolulu'dan ilk bahseden kişi muhtemelen Hammer'dir. (ö. 1856) Hammer'in Osmanlı tarihini konu edinen eserinin yazımında *Âlî Tarihi* olarak adlandırdığı *Künhül-Ahbâr*'dan yararlandığı bilinmekte, zaman zaman onun yazdıklarına yer verdiği görülmektedir. Hammer'den sonra Gelibolulu'ya değer atfeden ve onun önemli eserlerini Batı'da ilk kez neşreden diğer bir âlim ise

¹Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı hünerverân*, tedkik: İbnülemin Mahmud Kemal, Türk Tarih Encümeni, İstanbul, 1926.

²Hüseyin Nihal Atsız, *Âlî Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul, 1968.

³Mehmet Şeker, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis Adlı Eserinin Tahlili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, 1978.; H. Mustafa Eravcı, *Mustafa Ali's Nusretname: With the Exception of the Section Dealing With the Rebuilding of the Fortress of Kars: Edition and Study on the History of the Persian Campaign Under Lala Mustafa Paşa*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Edinburgh University, 1998.

Tietze'dir.(ö. 2003)⁴ Batı dünyasında Gelibolulu hakkındaki en dikkati çeken araştırmayı ise Fleischer yapmıştır.⁵ Bir doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, daha sonra kitap olarak da basılmıştır.⁶ Bu eserinde Fleischer'in, aslında Gelibolulu'dan yola çıkarak bir Osmanlı aydını tipolojisini işlediği anlaşılmaktadır. Çalışmada, genel bir yaşam öyküsünden yola çıkılarak, sıradan bir Osmanlı idarecisinin umutlarının, beklentilerinin ve hayal kırıklıklarının ortaya konulduğu görülmektedir.

Gelibolulu'nun, ismine nispet edildiği üzere Gelibolu'da [Çanakkale] doğduğu bilinmektedir; keza kendisi de eserinde bunu açıkça ifade eder. Öyle ki, eserlerinde sık sık doğum yerine olan ilgisi ve özlemine rastlanılır. Doğum tarihi tam olarak 2 Muharrem 948 [24/25 Nisan 1541 M.]'dir.⁷ Bazı araştırmacılar, dedesinin adı ve eserlerindeki Hırvat milletine dair sitayişkâr sözlerinden yola çıkarak Hırvat soyundan geldiğini de söylemektedirler. Özellikle Osmanlı devletinin, kozmopolit yapısı ve din eksenli bir değerler bilinci oluşturmaya çalıştığı göz önünde bulundurulduğunda bu durum kabul edilebilir bir açıklama olarak görülebilir; ancak kesin bilgileri içermemektedir. Gelibolulu, bir araştırmaya göre Hoca Ahmet ve Ümmühânî adlarındaki çiftin çocuklarıdır; yine aynı çalışmada belirtildiğine göre Muhammed ve İbniyamin adlarında iki kardeşi daha vardır.⁸

Gelibolulu, kendi ifadesine göre altı yaşında mektebe gönderilmiştir. Mektep hayatının ardından medreseye başlamıştır. Fakat, eğitimi geçirdiği İstanbul dışındaki Anadolu medreselerin isimleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Dolayısı ile Gelibolulu'nun İstanbul dışında nasıl bir öğrenim yolu takip ettiğine, geçirdiği merhalelere dair bilgiler henüz yeterince açık değildir.

Gelibolulu, medrese eğitimi tamamlandıktan sonra 968'de [1561 M.] 20 yaşında iken, Şehzade Selim'in Kütahya'daki sarayına ve dolayısıyla da geleceğin padişahının küçük ölçekteki divanına dahil olmuştur. Aslında bu dahil oluşun başka bir vechesi mevcuttur; zira Gelibolulu ilmiye silkine dahil olmayı planlarken şartlar onun başka bir yola yönelmesine yol açmıştır. Gelibolulu'nun 969'da [1561-1562 M.] *Mihir ü Mâh* adıyla yazdığı ilk eserini şehzadeye takdimini, "*Bunu vermekten maksadı müderrislik veya kadılık koparmaktı. O sırada 38 yaşında olan şehzade, bu 21 yaşındaki*

⁴Mustafa Ali's *Description of Cairo of 1599: Halatü'l-Kahire mine'l-adatü'z-zahire*, ed. Andreas Tietze, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975; *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581: Nasihatü's-selatin*, ed. Andreas Tietze, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1979.

⁵Jan Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Mustafa Âli of Gallipoli's Künhü'l-ahbar*, Het Oosters Instituut, Leiden, 1991, s. 496; Gelibolulu Mustafa Ali, *Mustafa Ali's Kunhu'l-ahbar and Its Preface According to the Leiden Manuscript*, ed. Jan Schmidt, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden, 1987, s. 102.

⁶Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton University, Princeton, 1986, s. 363.

⁷Gelibolulu Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân*, s. 4.

⁸İ. Hakkı Aksoyak, "Hakkındaki Yeni Bilgiler ve Gelibolulu Mustafa Âli", *Tarih ve Toplum*, Ağustos, sayı: 200, ss.25-28, 2000, s. 25.

*muhteris kâtibin dileğini nükteli sözlerle reddetti*⁹ şeklinde yorumlayan Atsız, Gelibolulu'nun eserini yazma amacının müderrislik veya kadılık almak olduğunu ileri sürmektedir.

Şehzadeden dilediği mansıbı alamayan ancak divanında çeşitli yazışmaları yoluna koymakla görevlendirilen Gelibolulu, bu durumdan tatmin olamamıştır. Çünkü kendisi, daha yüksek mevkilerde bulunması gerektiğine olan inancını tam biçimde zihninde taşımaya devam ettirmektedir. Nitekim yeni görevlere getirilmesini istemek gibi nedenlerle zaman zaman çeşitli girişimlerde bulunmaktan da geri durmamıştır. Bu kapsamda İstanbul'a gelerek Kanunî Sultan Süleyman'a mağdur olduğunu bildirme imkânını bulmuşsa da Kanunî bu hırslı memurun dileğine sıcak bakmadığından, Gelibolulu, şehzadenin yanındaki görevini sürdürmeye devam ettirmiştir. Bir süre sonra şehzadenin maiyyetinden Tütünsüz Hüseyin Bey ile arasında vaki olan anlaşmazlık neticesinde ayrılmak zorunda kalmıştır. Buradan Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın davetiyle önce Halep'e, sonra oradan da Şam'a gitmiş buralarda da kâtiplik yaparak geçimini sürdürmüştür. Lala Mustafa Paşa Yemen serdarlığına atanınca Gelibolulu da paşayla birlikte Mısır'a azimet etmiştir. Zorlu yaşamının ilk habercisi olarak Mustafa Paşa'nın azliyle o sıralarda Manisa sancakbeyi olan Şehzade 3. Murad'ın maiyyetine dahil olmayı başarmıştır. Daha sonra ise 1574'te Bosna Beylerbeyi Ferhat Paşa'nın yanına gönderilmiştir. Burada da bir süre kaldıktan sonra çeşitli girişimlerinin neticesinde Sivas defterdarlığına atandıysa da bir süre sonra azledilmiştir.¹⁰ Gelibolulu *âlim* olmak için eğitimini idame ettirmiş ise de kader onu bürokraside çalışmaya zorlamıştır. 1577 Şark Seferleri'ne kadar taşrada çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bu süreçte yanında çalıştığı hâmler aracılığı ile bir üst rütbeye yükselmek için merkezî hükümet nezdinde sayısız müracaatta bulunmuş ancak bu teşebbüsleri pek dikkate alınmamış ve devlet bürokrasisinde kariyerine uygun bir yere gelememiştir. Nihayet, 1577 yılının sonlarında İran'a yapılan Trans-Kafkas Seferi'nde eski patronu Lala Mustafa Paşa'nın yanına münşî olarak atanmasıyla hayatı değişmiştir.¹¹

Gelibolulu daha sonra sırasıyla yeniçeri kâtipliğine, defter eminliği vazifesine ve daha bir dizi yeni göreve atanmışsa da her defasında bu görevlerinden azledilmiştir. Böylesi bir serencâmın neticesinde doğum yeri olan Gelibolu'ya yerleşmiştir. Ardından tekrar İstanbul'a gelerek padişahın *Künhü'l-Ahbâr* adlı

⁹Hüseyin Nihal Atsız, *Âlî Bibliyografyası*, s. 2.

¹⁰Bekir Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1989, c. 2, ss. 414-416, s. 414.

¹¹H. Mustafa Eravcı, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nusret-nâme Adlı Eserinin Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 4, sayı: 4, ss. 75-87, 2003, s. 76-77.

tarhini bitirebilmek için Mısır defterdarlığını talep etmiştir. Ancak adının bazı entrikalara karıştırılması üzerine, yine istediğini elde edememiş ikinci kez Sivas defterdarlığı, Amasya ve Kayseri sancak beyliğine atanmıştır. Yaşamının sonlarına doğru Cidde sancak beyliğine nasb edilmiş, 1008'de [1600 M.] bu görevindeyken vefat etmiştir.

Gelibolulu'nun velûd bir yazar olduğu ve 60 kadar eser telif ettiği bilinmekle birlikte bazıları henüz elimizde değildir. Bilim dünyasının istifadesinde olan önemli kitapları ise şunlardır:¹² *Künhü'l-Ahbâr*; *Menâkıb-ı Hünerverân*; *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-Âdâti'z-Zâhire*; *Fusûlü'l-Hallü ve'l-Akd fî Usûli'l-Harcı ve'n-Nakd*; *Nusretnâme*; *Fursatnâme*; *Nâdirü'l-Mehârib*; *Heft-Meclis*; *Zübdetü't-Tevârih*; *Mirkatü'l-Cihâd*; *Câmiü'l-Buhûr der-Mecâlis-i Sûr*; *Mihr ü Mâh*; *Mihr ü Vefâ*; *Tuhfetü'l Uşşâk*; *Riyâzü's-Sâlikin*; *Nushatü's-Selâtin*; *Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis*; *Mehâsinü'l-Âdâb*; *Hülâsatü'l-Ahvâl der-Letâif-i Mevâiz-i Sahûh-i Hâl*; *Tuhfetü's-Sulehâ*; *Nevâdirü'l-Hikem*; *Hakâyıku'l-Ekâlîm ve Menşei'l-İnşâ*.

Kişiliği

Gelibolulu, Osmanlı geleneğinin mümtaz bir örneği olarak her alandaki merak ve becerisiyle bir yönetici biçiminde yetiştirilmiş ve devlet hizmetinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kendisi hem bir devlet görevlisi, hem bir tarihçi, hem de bir şair;¹³ ayrıca araştırmacı, münekkit ve âlimdi.¹⁴ Devlet adamıydı, çünkü şehzadelerin divan üyeliğinden sancak beyliğine kadar pek çok idarî vazifeyi eda etmişti. Araştırmacı ve ilim adamıydı; zira kendisi ilim silkine dahil olmak için çok gayretler sarf etmiş ancak burada başarılı olamamış fakat kaleme aldığı eserleri ile bu titizlik ve merakını ortaya koyabilmiştir. Şairdi; çünkü önce *Çeşmî* sonra da kendine verdiği *Âlî* mahlası ile şiirler yazmıştır. Gelibolulu aynı zamanda başarılı bir tarihçiydi; dönemini ele alan eserler vermiş, her devir için muteber kaynakları kullanmıştır. Çalışmalarında kullandığı kaynaklarını gösterecek kadar titiz davranmış, eğer bunlarda bir yanlışlık olduğunu düşünüyorsa düzeltme yoluna da gitmiştir.¹⁵

Gelibolulu eserlerinde, belki içinde bulunduğu durum, belki zamanın gerekliliği, belki de fitratı dolayısıyla kimi zaman ifrata varacak tenkitlere yer vermekten çekinmemiştir. Gelibolulu, "...gerek yaradılışı ve gerekse devolet hayatındaki uğradığı haksızlık nedeni ile çok tenkidci bir şahısdır. Bazen şahısları, ve genelde deori tenkid

¹²Mehmet Şeker, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Eserlerinin Yeni Bir Tasnifi ve "Mevâ'idü'n-Nefâis fî kavâ'idü'l-Mecâlis" Adlı Eseri", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, c. IV, sayı: 2, 1979, s. 81-90.

¹³İ. Hakkı Aksoyak, "Hakkındaki Yeni Bilgiler ve Gelibolulu Mustafa 'Âlî", s. 25.

¹⁴Ahmet Uğur, "Künhü'l-Ahbâr'a göre 'Âlî'nin Bazı Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, ss. 49-56, 1996, s. 49.

¹⁵Ahmet Uğur, "Künhü'l-Ahbâr'a göre 'Âlî'nin Bazı Özellikleri", s. 49.

eder” di.¹⁶Aslında bunun nedeni olarak, sürekli kendine göre daha yüksek makamlara gelebilmeyi amaçlayıp bunda başarılı olamamış bir kimsenin hayal kırıklıkları gösterilebilir. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu o günkü toplumsal durum ve gidişatı göz önünde bulundurması yanında, kendisinde de, artık kariyer olarak bir yerlere gelemeyeceği kanaati, eleştirel içerikli eserler kaleme almasında ve cesur görüşlere yer vermesinde etkili olmuştur.¹⁷ Gelibolulu yaşamının son demlerinde Ciddé’de iken bile üst makamlara atanması için girişimlerde bulunmaktan asla geri durmamıştır. Dolayısı ile tenkitçiliğinin kökenlerini burada aramak çok da yanlış olmayacaktır. Fakat bu tenkitçilik yeteneği, tarihçiler için çok kıymetli görüşlerin oluşmasını sağlamıştır. Bu açıdan Gelibolulu, tarihçiler için, tüm diğer özelliklerinden öte tarihçi kimliği itibarıyla da değer kazanmaktadır. Uğur, onun bu yönünü, “... olayları anlatışı, tenkidi ve bilhassa kaynaklarını zikretmesi yönünden çok dikkatli bir tarihçidir. Körü körüne bir nakilci değildir. Onları alıp sonra kendi fikrini ve görüşünü vererek okuyucuyu düşündürmektedir”, ifadeleri ile dile getirir.¹⁸

Gelibolulu ile çağdaşı olan Kınalızâde (ö. 1572) arasında ciddi çekişmelerin olduğu ifade edilmektedir.¹⁹ Zira bu şaşkıncı değildir. Çünkü Kınalızâde, Gelibolulu'nun “... bilimin zorluklarına dayanamayıp zevk ve safaya düştüğü”nü iddia etmektedir.²⁰ Bununla beraber Gelibolulu'nun huzursuz bir mizaca sahip olduğu söylenebilir. Bitmez tükenmez isteklerde bulunmak yanında, kendine yakın gördüğü kişilere bunu sürekli olarak ifade eden nameler göndermiştir. Onun bu durumunu izah eden mektuplarını *Menşeu'l-inşâ* adlı kitabında bulmak mümkündür.²¹ Yapılacak değerlendirmelerde bu türlü istek ve belirsizliklerle sürdürülen yaşamın, Gelibolulu'yu mütereddit ve geçimsiz biri haline dönüştürdüğü hesaba katılmalıdır.

Gelibolulu'nun hırçınlığı yanında gözden kaçırılmaması gereken özelliklerinden biri de iyi bir dinî formasyona sahip olduğudur. Nitekim seferleri ihtiva eden *gazavat-nâme* ve *zafer-nâme* türü eserleri kaleme alan çağdaşı müelliflerin aksine, yazdığı mektuplar ve kaydettiği müşahedelerin içinde konunun gelişimine göre Kur'an-ı Kerim'den ayetler veya dua ifadelerini yerleştirmekte çok başarılıdır. Kuşkusuz Osmanlı döneminin İbn-i Haldun'u olarak gösterilen Gelibolulu gibi bir düşünür ve tarihçinin eserlerinin ayrı ayrı tümevarım metodu ile değerlendirilmesi

¹⁶Ahmet Uğur, “Kühü'l-Ahbar’a göre Âlî'nin Bazı Özellikleri”, s. 53.

¹⁷Abubekir S. Yücel, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Fusûl-i hall ü 'akd ve Usûl-i harc u nakd Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sayı: 2, ss. 129-142, 2004, s. 138.

¹⁸Abubekir S. Yücel, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Fusûl-i hall ü 'akd ve Usûl-i harc u nakd Adlı Eseri”, s. 138.

¹⁹İ. Hakkı Aksoyak, “Hakkındaki Yeni Bilgiler ve Gelibolulu Mustafa Âlî”, s. 25.

²⁰İ. Hakkı Aksoyak, “Hakkındaki Yeni Bilgiler ve Gelibolulu Mustafa Âlî”, s. 27.

²¹İ. Hakkı Aksoyak, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Menşeu'l-inşâ'sı”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sayı: XIX, Bahar, ss. 225-244, 2006.

gerekmektedir. Böylece, müellifin kişiliğinin de dikkate alınmasıyla tarihçiliği ve düşünce yapısı hakkında yeni bazı bilgiler ortaya çıkarılabilecektir.²²

Eğitim Sistemi Hakkındaki Düşünceleri

Klasik Osmanlı terbiye anlayışında eğitim, bireyin, bir başka deyişle kulun hem bu dünya hem de öte dünya saadetine erişme gayretine matuf bir çabanın ifadesidir. Böylesi bir yaklaşım, bugün olduğu gibi o devir için de anlamlıdır. Klasik ahlâk ve terbiye kitaplarında genel eğitim motifi, iki alanda ele alınır: Bunlar, “*terbiye-i içtimaiye*” ile “*terbiye-i ferdiye*” olup birbirlerinden kolaylıkla ayrılamazlar. Toplumsal terbiye ile bireysel terbiye pek çok nedenden ötürü iç içe geçmiş unsurlardır. Eğitim yani terbiye, insana ait üç alan üzerinde tesis edilmeye çalışılmıştır ki, bunlar, *ruh*, *edeb* ve *akıl* terbiyesidir. Hem ferdin hem de cemiyetin ruh, edeb ve akıl alanlarındaki terbiyesinin, devlette refah ve huzuru, insanda da bereket ve mutluluğu beraberinde getirdiğine inanılır. Bu konulara ilişkin hemen hemen bütün klasik dönem yazarları görüşlerini siyasetname, risale ve benzeri türlerde ifade etmiş, devletin ve kişilerin mutluluğa ermede izleyecekleri yolları doğrudan veya dolaylı biçimde dile getirmişlerdir. Gelibolulu’da da benzer bir yaklaşımı görmek mümkündür; devlet idaresinde ortaya çıkan sıkıntıları dolaylı yoldan da olsa içtimai ve ferdi eğitim yetersizliği ile açıklamıştır. Ona göre *kânun-i kadîm*den uzaklaşılması, terbiye ve geleneklerden uzaklaşılmasıyla alakalı bir duruma karşılık gelmektedir.

Gelibolulu, eğitim konusunda neredeyse tamamen medrese mevzuunu ele aldığından, teorik anlamda daha dar bir çerçeve içerisinde kalmaktadır. Ancak, kişiliğinden kaynaklanan nedenler dolayısıyla, medreselerin çöküşü ile birlikte bir *reform edebiyatına* kaynaklık edecek savlara da ilk kez yine kendisi değinmektedir. Bir bakıma çağdaşı olan Kınalızâde’nin dile getirdiği insan yetiştirmek ya da Kâtip Çelebi’de olduğu gibi medreselerdeki tedris faaliyetinin farklılaşmasına dair ciddi eleştirilerde bulunmaz. Bunun için, Gelibolulu’nun eğitime ilişkin görüşlerinin klasik dönemdeki sıradan bir devlet görevlisinin bakışından çok farklı olmadığı söylenebilir. Çünkü, söz konusu devrin genel belirleyicisi olarak medreseleri gördüğünü ve aşağıda daha ayrıntılı olarak değinileceği üzere belki kasıtlı belki de kasıtsız biçimde, eğitimle birlikte terbiyeye de değinmiş olduğunu söylemek mümkündür. Klasik dönemin sona ermeye başladığı zamanda yaşayan Gelibolulu için eğitim denilince akla gelen ilk şey medreselerdir Zira, ilkokul olarak

²²H. Mustafa Eravcı, “Mustafa Ali’nin Nusret-nâmesi ve Onun Işığında Yazarın Tarihçiliği: Historiography of Mustafa Ali According to His Nusret-name”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, sayı: 38, ss. 163-184, 2005, s. 164.

adlandırılacak sıbyan mekteplerinin hemen ardından medreseler başlamakta ve medreselerin kendi içlerindeki hiyerarşik düzen orta dereceli bir eğitime karşılık gelmekteydi. Bu sebeple Gelibolulu eğitim konusundaki görüşlerini medrese temelli ele almıştır.

Bilindiği üzere Osmanlı'da yönetenler sınıfına geçebilmek veya mesleğinde yükselebilmek, eğitim-öğretim yoluyla mümkün olabilmektedir. Bunun ise çeşitli yolları vardır. Bunun başında; devşirilerek kul sistemi içine dahil olup Enderun'da eğitim görmeyi, ayrıca ilmiye sınıfına yani ilmiyye silkine dahil olmayı saymak gerekir. Medrese sistemi içinde eğitim öğretim görmek suretiyle de askerî sınıfa geçilebilmiş, toplumda en yüksek mevkilere yükselme imkânları elde edilebilmiştir. İyi bir medrese öğrenimi görmüş, kabiliyetli ve liyakatlı bir kişi, şansının da yardımıyla, adalet, eğitim ve din teşkilatları ile sivil bürokraside en üst makamlara gelebilmiştir. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlıların en yüksek eğitim kurumlarından biri olan Fatih Medresesi müderrisliğine yükselenlerin sosyal tabanına bakıldığında, bunların %47'sinin reâyâ kökenli olduğu, %39'unun ulemâ ailelerinden, %14'ünün ise diğer askerî zümrelerden geldiği görülebilmektedir.²³ Hâkim olan görüşe göre bu müesseseler, 16. yüzyılın ortalarına kadar son derece başarılı bir biçimde idare edilmiş ve devletin gereksinimlerine cevap vermiştir. Medrese eğitiminin etkili olduğu zamanlarda aklî ve naklî bilimlerin beraber okutuldukları ama ilerleyen dönemlerde bunun aklî ilimlerin aleyhine değiştiği, aklî ilimlerin ders listelerinden çıkarıldığı, soylu sınıfın (*zâdegân*) medreselerde yüksek konumlara getirildiği gibi hususlar genel kabul görmüştür.²⁴ Gelibolulu da bazen doğrudan bazen de dolaylı bu tespitlere işaret etmektedir.

Medresenin yani eğitimin ve terbiyenin örgün boyutu Gelibolulu için okul ile de ilgilidir; bu bakımdan eğitim son derece önemli bir formasyon kaynağıdır. Bu yüzden olsa gerek, eserlerinde zaman zaman kendisi gibi eğitim almamış kimseleri kolaylıkla muâheze edebilmektedir. Aksoyak'ın Gelibolulu'nun bu durumuna ilişkin belirttiği üzere "... bir yandan nişancılık görevini talep ederken bir yandan da nişancılık görevindeki Hamza'nın ne derece cahil biri olduğunu anlatmak için, biraz da esprili bir anlatıma ve söz oyunlarına başvurarak, hakarete varan ifadeler kullanır"²⁵ beyanı bu hususa bir örnektir.

Gelibolulu eğitimi kurumsal çerçeve içinde anlamaya çalıştığından, onun özellikle müderrisler hakkında dile getirdiği hususlar, önemli görülmelidir. Ona göre

²³Bahaeddin Yediyıldız, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, ed. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999 c. X, ss. 183-215.

²⁴Abubekir S. Yücel, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Fusûl-i hall ü 'akd ve Usûl-i harc u nakd Adlı Eseri", s. 141.

²⁵İ. Hakkı Aksoyak, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Menşeu'l-inşâs'ı", s. 237.

müdürrisler görevlerini tam anlamıyla yerine getirmemektedirler. Onların kânûn-i kadîme uygun tefris faaliyetinde bulunmamaları sebebiyle öğrenciler de derslere devam etmemektedirler. Bu hususta Gelibolulu, “... zamanımızda müdürrislerin haftada dört derse devamları ve dânişmendlerin dersleriyle iştiğal ve istifadeleri muhal oldu. Müdürris vardı ki, ayda bir kerre derse varmaz, nice varsun ki, okutacak talebe bulunmaz ve bulunsa da kendüsi ders virmeye kadir olmaz...”²⁶ şeklinde yakınmaktadır.

Gelibolulu, eğitim işleri ile meşgul müdürrisliklerin liyakat esasına göre işlem görmesi gerekirken zamanla müdürrisliklerin ve kadılıkların rüşvet ile alınır satılır hale geldiğini, bu makamlara geçmekteki amacın mal mülk biriktirmek, siyasi iktidara hoş görünüp kendi çıkarlarını gerçekleştirmek olduğunu söylemektedir. Ona göre devlet lâıyk ve hakkı olana değil, rüşvet verene ve koruyucusu olana müdürrislik ve kadılık görevlerini vermektedir. Bilenle bilmeyen, erdemli olanla olmayan ayırt edilmemekte, aksine bilenler ve bir bilimsel makama getirilmesi gerekenler kıyıya köşeye itilmektedir.²⁷

Gelibolulu, özellikle medrese kademelerindeki dengein bozulmasını anlamak için, yaşadığı dönemi adeti olduğu üzere Fatih ve Kânûni devri ile mukayese etmektedir. Özellikle, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılanları dile getirmekte ve sultanın diğer İslâm ülkelerinde yetişmiş ilim adamlarını kendi ülkesine çekmek için aldığı tedbirleri hatırlatmaktadır. Muhtemelen onun için böylesi bir halden kendi zamanındaki duruma gelinceye kadarki süreci anlamak hayli güçtü. Nitekim âlimlerin durumundan bahsederken “... ve ba'de'l-'azal nicelele vazife ile ve nicelele birer medrese ile tekâ'üd ihtiyâr idüb bâkıyye-i 'ömrlerini 'ilm ü 'ibâdet ile ve du'â-i devlet-i pâdişâh-i İslâm ile geçürürlerdi. Aralarında şimdiki gibi şöhet ve zînet yoğ idi. Her biri mansıbında istikâmet ve 'adâlet idüb vardukları yerde 'ibâdullâha rahmet olurlardı. Ve tekâ'üd itdüklerinde gece ve gündüz 'ilm-i şerife iştiğâl idüb nice te'lifât ve tasnifât vücûda getirirlerdi. Hâlâ hazîne-i 'âmirede olan nice te'lifâtları mevcûddur. Ve nâm-ı cemîlleri kıyâmete dek elsine-i halkda mezkûrdur ve cenâb-i Hakk mâllarına dahi bereket virüb nice hayrât ve hasenât vücûda getirirlerdi. El'ân câmi'leri ve mescidleri ve medrese vü mektepleri ve hânkâh u zâviyeleri etrâf-i memâlik-i İslâmiyede mevcûddur. Hâlâ tarîk-i 'ilm fevka'l-had müteğayyir olmışdur ve aralarında cârî olan kânûn-i kadîm tenezzül bulmuşdur. Mukaddemâ bir tâlib-i 'ilm dânişmend olmak murâd eylese 'ulemâdan birisi müteharrik olub evvelâ mahrec dersi okuyub isti'dâd ve liyâkatini müşâhede...”²⁸ ifadelerini açıkça kullandığı görülmektedir.

²⁶Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 2161, vr. 29a.

²⁷Faris Çerçi, “Gelibolulu Mustafa Âli'nin Künhü'l-Ahbâr'ına Göre Osmanlı Devletinin Yükselme Devrinde (1566-1595) Eğitimciler ve Eğitim Kurumları”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri: İstanbul 12-15 Nisan 1999*, Derleyen: Hidayet Nuhoglu, IRCICA, İstanbul, 2001, ss. 75-87, s. 80.

²⁸Kasım Ertas, *Gelibolu'lu Mustafa 'Ali'nin Nasihatı's-selâtin İsmi Eserinin Tenkidli Metni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2008, s. 98.

Gelibolulu'ya göre medreselerde ilim yeterli nitelikte talim ettirilmemektedir. Çünkü, "... menâsıb-ı 'ilmiyye şefâ'atle virilmeğe revâ değüldür. A'lem kangısı ise ana virilmek gerekdür. Tarîk-i kazâ da medâr-i 'ilmdür. Sinn ü sâl ve haseb ü neseb değüldür. Şimdi ziyâde 'adl itdükleri zamânda mansıbı eskiye virürler. Eskilik 'indallâh medâr-i kazâ değüldür. Seccâde-i şerî'at 'âlim ve 'âdil olanlara gerekdür. Medreseler dakâyik-i 'ilmiye istihrâcına kâdir olanlara gerekdür. Bir câhili mücerred eskidir deyû bir 'âlîme takdîm inde't-tahkîk cevdir. 'İlm ü diyânet olacak şâb ise de kayırmaz. İmâmîmede dahi a'lem bi's-sinne esen üzerine mukaddemdir."²⁹

Memurluk görevi sırasında pek çok yer dolaştığı için Gelibolulu'nun medreselerin içinde bulunduğu durumu yakından inceleyip yaşananlara vâkıf olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Aynı dönemde Kadızadeliler ile Sivasîler arasında yaşanan teorik temelli dinî tartışmaların dışında ekonomik kaygıların desteklediği nedenler yüzünden medreselerin boşalmış olması da söz konusu edilmektedir. Yukarıdaki ifadeden bahisle ilim talim ettirme konusu yanında öğrencilerin durumlarında da bazı sorunların bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira o dönemde öğrencilerin durumu karışıktır ve Anadolu'nun pek çok yerinde öğrenciler huzursuzluk çıkarmaktadırlar.³⁰ Bu hususa Gelibolulu eserlerinin pek çok yerinde dikkat çekmektedir. Onun bir mısrasında,

"Tenhâ kamu medâris, hâli kitâb-hâne
At arkasından inmez şâm u seher mevâlî"³¹

diyerek, içinde bulunulan problemlili durumu açıkça ortaya koyduğu söylenebilir.

Yukarıdaki eleştirilere ek olarak Gelibolulu'nun, kişinin derunî anlamda yetiştirilmesine atıfta bulunduğu ifadeleri de vardır. O, nasihatname tarzında kaleme aldığı eserinde sultana;

"Mescid u mektebi ko, âdem yap
Ka'be yapmakçadur âdem yapmak.
Taş ağaç kaydı ne lâzım, şâhum
Yaraşur şehlere 'âlem yapmak"³²

şeklinde seslenerek yeğ olanın insan yetiştirmek olduğuna dikkat çekmektedir. Müellifin insan yetiştirmeyi Ka'be yapmakla özdeşleştirilmesinde tasavvufî bir neşve hemen fark edilmektedir.

Gelibolulu'nun yaşadığı döneme, artık klasik devrin sona ermeye başladığı bir zamana denk gelmesi nedeniyle, ilk önce güç ve kuvvet çerçevesinden bakmak

²⁹Kasım Ertas, *Gelibolu'lu Mustafa 'Âlî'nin Nasihatı's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 99.

³⁰Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 262-282.

³¹Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nasihatü's-Selâtin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Paşa, no: 311, vr. 62b.

³²Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nasihatü's-Selâtin*, vr. 39a.

gerekir. Çünkü devletin en müreffeh zamanı demek olan bu çağın hemen sonunda, kararların artık akıl ile değil güç ile alındığını tahmin etmek zor değildir. Altın çağda akıl ve teâmüller yerleşik kuralları oluştururken Gelibolulu'nun yaşadığı zamanda anlaşılması bir hayli karmaşık [özellikle ilmiyede] ilişkiler bütünü meydana devr almıştır.³³ Gerek dengelerin gözetilmesi gerekse kuvvetli ailelerin ortaya çıkıyor olması bu karmaşık ancak içindekiler için düzenli anlamlar içeren ağları adeta kuntlaştırmıştır. Gelibolulu hemen tüm eserlerinde belki de bu yüzden eğitim hususuna, çağdaşı olan Kınalızâde yahut Kâtip Çelebi'den ayrı olarak kurumsal yaklaşmaktadır. Gelibolulu'nun böylesi bir yaklaşımının iki nedeni olabilir: Bunlardan ilki, kendisinin bir memur olması hasebiyle olaylara devlet erki çerçevesinden bakma zorunluluğu olabilir. Zira devletin idare mekanizmalarını gayet iyi bildiğinde şüphe yoktur. Dolayısıyla olası bir aksamada onun bu zaviyeden bakması ve sorun olarak gördüğü durumu devlet temelli ele alması yadırganmamalıdır. İkinci sebebin ise Gelibolulu'nun mürettep medrese eğitimi ve bunun kendisine sunduğu geniş açıdan bakma becerisi ve psikolojisi olduğu söylenebilir.

Gelibolulu, eğitim dendiğinde medreseleri anlamasının da etkisiyle sık sık medreselerin bozulmasından dem vurmaktadır. Bu cümleden olarak Gelibolulu, belki de aşırı büyümenin vermiş olduğu rahatlıkla, kadroların ilmiyede ve medreselerde aynı hızla artmadığını düşünmektedir. Gelibolulu açıkça ifade etmese de, özellikle üst yönetim mekanizmalarında bulunan bazı ailelerin, çocuklarını daha güvenilir varsaydıkları makamlarda istihdam etmeye çalışmaları, bunu anlatmaktadır. Zira bir ilmiye postunun verdiği olanakları ne başka maddi olanaklar ne de diğer sosyal statüler verebilmekteydi. En önemli mansıb ilmiye mensubu olmaktı. Gelibolulu'nun sıklıkla dile getirdiği üzere bu durum, çok iyi örgütlenmiş Osmanlı eğitim sistemindeki aksaklıkların görülmesine yol açmıştır. Gelibolulu bu durumun, devletin gereksinim duyduğu yönetici zümrenin başarılı bir biçimde yetişmesini sağlayan çarkların göreceli de olsa aşınmasına yol açtığını düşünmektedir. Çünkü, aynı şekilde fütûhat ve hızlı gelişmenin destekleyicisi olan başarılı insan yetiştirme fonksiyonlarının yavaş yavaş değişime uğratıldığı görülmektedir. Gelibolulu'ya göre, yukarıda da birçok defalar değinildiği üzere bu değişim etkisini önce müderrislerde, ardından da medrese öğrencilerinde göstermektedir. Gelibolulu'ya göre bu olumsuzlukların en büyük sebebi; alışlageldik kanunun yanlış yorumlanması, gündelik sorunlara gündelik çözümler bulunması ve aynı yaklaşımın medreselere de uygulanmasıdır.

³³Rhoads Murphey, "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair: Review Article", *International Journal of Middle East Studies*, vol: 21, no: 2, ss.243-255, May-1989, s. 247.

Gelibolulu'nun eğitim konularına daha çok kurumsal yaklaştığı yukarıda ifade edilmişti. Bununla beraber o, çağdaşları sayılabilecek Kınalızâde ve Kâtip Çelebi'den farklı biçimde eğitime ve onun sorunlarına yaklaşmıştır. Kınalızâde, devrinin en önemli ahlâkçılarında biri olarak eğitim konusunda genel bir çerçeve çizmekte bunu yaparken de ahlâkî zorunlulukları ortaya koyarak farklı bir bakış açısı geliştirmektedir. Çünkü Kınalızâde, imparatorluk boyutuna gelmiş olan devleti oluşturan unsurların nasıl bir değişme, dolayısı ile de gelişme gösterdiğini ahlâk kuralları üzerinden okumakta ve bu anlamda başarılı olmaktadır. Bunu yaparken de terbiye metodundan yola çıkarak yeni bir neslin nasıl eğitilmesi gerektiğine ilişkin müfredatın çerçevesini belirlemektedir.³⁴ Söylediklerinin arka planında eğitimin maddî boyutunun aksine manevî boyutunun derin bir biçimde yer aldığı görülmektedir.

Osmanlı eğitim sistemi hakkında Kınalızâde'nin ahlâkçı tutumunun dışında Gelibolulu'dan sonra yaşamış olmasına karşın onunla beraber düşünülebilecek Kâtip Çelebi, çok daha farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Öyle ki, tüm olan bitene, daha sonra yaşamış olmasının da etkisiyle farklı açılardan bakmaya çalıştığı rahatlıkla görülebilmektedir. Zira medreselerde, dolayısıyla da eğitimde meydana gelen çöküşün alet ilimlerinin medreselerden kaldırılmasıyla başladığı düşüncesini ilk kez o dillendirmiştir. Oysa Kâtip Çelebi'den birkaç on yıl önce nakil ilimleri hususunda kendisine sual olunan Ebussuud Efendi (ö. 1574) verdiği fetva ile farklı bir fikrî yapıda olduğunu göstermektedir.³⁵ Bugünkü çöküş anlayışının yerleşmesi ve alet ilimlerinin öğretilmemesinin buna yol açığının kabulü, bir bakıma onunla olmuştur. Ama Gelibolulu'da böyle bir kabul bulmak mümkün değildir. Kâtip Çelebi'nin medreselerdeki değişimin neden yaşandığına dair oluşan soruya alet ilimlerinin geri bırakılması ile cevap vermesi onu eğitimin maddî boyutu ile değerlendirme yaptığını akla getirmektedir. Öyle ki, bu husus Gelibolulu'nun yaklaşımıyla neredeyse taban tabana zıttır. Çelebi'nin böylesi bir sonuca nasıl ulaştığını tahmin etmek kolaydır. Zira Çelebi'ye göre hemen her şey eğitimin maddî boyutundan uzaklaşması, matematik bilmeyen müderrislerin paye alması ile vuku bulmuştur.³⁶ Gelibolulu ise yaşanan sorunların kaynağında kanundan uzaklaşılmasını görmektedir.

³⁴Enver Uysal, "Kınalızâde's Views on the Moral Education of Children", *Journal of Moral Education*, vol: 36, no: 3, ss. 333-341, September-2007; Kınalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, haz. Ahmet Kahraman, Tercüman, [İstanbul], [t.y.], s. 287.

³⁵Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 180.

³⁶Katib Çelebi, *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1980, s. 21-23.

İlgili dönemde tüm bunlar olurken, Batı dünyasında olup bitenlere de kulak vermek durumun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu minvalde Erasmus, (ö. 1536) Melanchthon (ö. 1560) ve Vives (ö. 1540) gibi büyük eğitimciler, eğitim yaşamında büyük gelişmeler yapacak adımlar atmışlardır. Onların bu yeni eğitim tarzları ile birlikte çalışma metotlarını geliştirdikleri de bilinmektedir. Özellikle eğitim alanında geliştirdikleri yeni teknik ve metotları uygulamaya sokmuş olmalarına karşın Osmanlı'daki eleştiri boyutunun, müfredat oluşturma boyutundan çok kurumsal anlamda ele alınmış olması, burada söylenmesi gereken son söz olduğu kanaatindeyiz. Uzun izahlardan ziyade belki de Gelibolulu'nun anlaşılması için asıl yapılması gereken, "...nasıl bir insan tipi yetiştirilmesinin hedeflendiği" sorusuna odaklanmaktır.

Sonuç

Gelibolulu Mustafa Âli, çok istemesine karşın yönetimde istediği görevi elde edememesinin etkisiyle sisteme derin bir güvensizlik duymuştur. Bu yaklaşımını hemen hemen tüm satırlarında görmek mümkündür. Düşünme biçiminde ve olayları ele alış tarzında takındığı eleştirel yaklaşım bu duygunun ürünüdür. Bu muharrik duygu, Osmanlı deneyiminin içten ve görece derinden eleştirilmesine yol açmıştır.

Gelibolulu, sonraki zamanlarda sıkça görüleceği üzere araçsal bir metodoloji kullanmaz. İşleyişi anlamak bakımından bütüne bakmayı yeğlemiştir. İletlerin mukayesesi, muhtemelen kendisine genel görüntüyü vermektedir. Eleştirilerini tarih ve edebiyat niteliğindeki eserlerinde yaparken devleti bir bütün olarak değerlendirir. Düşünceleri yanında özellikle kullandığı bu yöntem Gelibolulu'yu, bu dönemi anlamada başvurulacak temel bir kaynak konumuna getirmektedir. Gelibolulu eğitim meselesini anlamaya çalışırken bütünlüğü asla zedelememiştir. Onun bu yaklaşımında bürokratik melekelerinin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim meselelere yaklaşım biçimi bunu göstermektedir.

Gelibolulu, meselelere bütüncül ve geniş bir açıdan bakarken eğitim konusunu daha dar kapsamda ele almıştır. Görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla, ona göre eğitim bir araçtı. Devletin düzen içinde idaresi eğitimin doğru, adaletli ve hakkaniyetli biçimde düzenlenmesiyle mümkündü. Bu yapılabılırsa devlet hayatında umran ve bereket hasil olur. Bu yüzden 16. yüzyılın sonlarında görülmeye başlanan sıkıntıların kaynağında eğitim meselesi önemli rol oynar. Toplumun omurgasını oluşturan ilmiye teşkilatındaki bozuklukların devlet düzenini derinden etkilediğini düşünen Gelibolulu tüm eleştirilerini ilmiye teşkilatındaki aksaklıklara yöneltir.

Gelibolulu eğitime ilişkin tenkitçi tavrını sadece organizasyona yönelik eleştirileriyle geliştirmemiştir. Son derece dikkat çeken bir yaklaşımla felsefi temelli

ve tarihsel arka planı hedef alan çıkarımlarda da bulunmuştur. Gelibolulu, Osmanlı tarihinde neredeyse hiç yapılmamış bir şeyi yapmış ve Fatih Sultan Mehmet'i eleştirel bir çerçeve içinde ele almıştır. Devlet düzenindeki bozukluğu önce ilmiyedeki bozukluğa, oradaki bozukluğu da Fatih dönemine bağlamıştır. Aslında Gelibolulu'nun bu yaklaşımı hem kanun-i kadîmi referans göstermesi hem de Fatih dönemini eleştirmesi yüzünden tenakuz olarak algılanabilir. Ne var ki Gelibolulu bir bütün olarak ele aldığı husus devlet nizamının devamı ve adaletin tesisi mevzuudur. Kanun-i kadîm, zamanında tesis edilmiş adaletin kendisidir. Ona göre medreselerdeki hiyerarşi ise bu düzenin bozulmasına vesile olmuş etkenlerden biridir. Nitekim Gelibolulu'ya göre: *"Bilim yolunda mertebeler ve mansıplar koymak akıldan haylice uzaktır. Bu, Osmanlı ülkesinde, Ebü'l-Feth merhumdan çıkmış makbul olmayan bir yoldur. Gerçi kendileri bununla bilim öğrenimine rağbet vermek dilediler, sıraya göre her kişi yolunda mertebeler almaya çalışsın diye düşündüler. Bununla birlikte doğru yoldan çıkıp ihtimâle vücut vermekle yol yanıldılar. Bir zaman sonra büyüklerin hocaları kopacağı ve rüşvet kapısı açılıp türlü türlü işler olacağını anlamadılar. Sadece ilim mansıplarında yol almayı iş ve anlayış mertebeleriyle olur sandılar... Ne hal ise, Sultan Süleyman Han merhumun saltanatının son günlerine kadar, ulemâ yolundaki düzenin büsbütün bozulduğu görülmedi. Ancak büyüklere kapılanmış olanlar ve büyük hocalar bölüğü öne geçirilerek ayrıcalık buldu. Öteki bilgisizlerin ortaya çıktıkları görülmedi."*³⁷

Gelibolulu, sıkıntılarının kaynağına işaret etmesinin yanı sıra çözümünün yine eğitimde olduğuna dair güçlü kanılara sahipti. Elitlerin yapıp etmelerindeki ölçsüzlükleri Gelibolulu'nun en çok eleştirdiği hususlardı. Gelibolulu için düzenin kendisi, kanun-i kadim ile mümkündür. Bu ise tesis edilen adaletli düzenin aynıyla ihyasıyla olabilir. Gelibolulu'nun sürekli andığı bu kanun-ı kadim, kendisinden sonra da çokça kullanılmış bir ideali ifade etmekteydi. Koçi Bey'le beraber sonra gelen tahlilciler de benzer gerekçelerle öneriler getirmişlerdi. Bu yüzden Gelibolu bu geleneğin kurucusu olarak görülebilir.

Kaynakça

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Aksoyak, İ. Hakkı, "Hakkındaki Yeni Bilgiler ve Gelibolulu Mustafa Âli", *Tarih ve Toplum*, Ağustos, sayı: 200, ss. 25-28, 2000.

Aksoyak, İ. Hakkı, "Gelibolulu Mustafa Âli'nin Menşeu'l-inşâ'sı", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sayı: XIX, Bahar, ss. 225-244, 2006.

³⁷ Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları: Mevâidu'n-Nefâis fi Kavâid'l-Mecâlis*, sad.: Orhan Şaik Gökyay, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1978, c. 1, s. 106.

Atsız, Hüseyin Nihal, *Âlî Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul, 1968.

Çerçi, Faris, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Künhü'l-Ahbar'ına Göre Osmanlı Devletinin Yükselme Devrinde (1566-1595) Eğitimciler ve Eğitim Kurumları", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri: İstanbul 12-15 Nisan 1999*, Derleyen: Hidayet Nuhoglu, IRCICA, İstanbul, 2001, ss. 75-87.

Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1972.

Eravcı, H. Mustafa, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nusret-nâme Adlı Eserinin Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 4, sayı: 4, ss. 75-87, 2003.

Eravcı, H. Mustafa, "Mustafa 'Âlî'nin Nusret-nâmesi ve Onun Işığında Yazarın Tarihçiliği: Historiography of Mustafa Ali According to His Nusret-name", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, sayı: 38, ss. 163-184, 2005.

Ertas, Kasım, *Gelibolu'lu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatu's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2008.

Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton University, Princeton, 1986.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Mustafa Ali's Kunhu'l-ahbar and Its Preface According to the Leiden Manuscript*, ed. Jan Schmidt, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden, 1987.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, tedkik: İbnülemin Mahmud Kemal, Türk Tarih Encümeni, İstanbul, 1926.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nasîhatü's-Selâtin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 311.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 2161.

Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyâfet Sofraları: Mevâidu'n-Nefâis fî Kavâid'l-Mecâlis*, sad.: Orhan Şaik Gökyay, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1978.

Kara, Gülhizar, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "Nâdiru'l-mehârib" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Muhtevasının Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

Kınalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, haz. Ahmet Kahraman, Tercüman, [İstanbul], [t.y.].

Kütükoğlu, Bekir, "Âlî Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1989, c. 2, ss. 414-416.

Murphey, Rhoads, "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair: Review Article", *International Journal of Middle East Studies*, vol: 21, no: 2, ss. 243-255, May-1989.

Schmidt, Jan, *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Mustafa Âlî of Gallipoli's Künhü'l-ahbar*, Het Oosters Instituut, Leiden, 1991.

Şeker, Mehmet, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Eserlerinin Yeni Bir Tasnifi ve 'Mevâ'idü'n-Nefâis fi kavâ'idü'l-Mecâlis' Adlı Eseri", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, c. IV, sayı: 2, ss. 81-90, 1979.

Uğur, Ahmet, "Künhü'l-Ahbar'a Göre Âlî'nin Bazı Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, ss. 49-56, 1996.

Uysal, Enver, "Kınalızade's Views on the Moral Education of Children", *Journal of Moral Education*, vol: 36, no: 3, September, ss. 333-341, 2007.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış" *Osmanlı*, ed. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. X, ss. 183-215.

Yücel, Abubekir S., "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Fusûl-i hall ü 'akd ve Usûl-i harc u nakd Adlı Eseri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sayı: 2, ss. 129-142, 2004.